

**БИТИМНИНГ ҲАҚИҚИЙ ЭМАСЛИГИ: ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ**

О. И. Саттаров

Тошкент вилоят суди фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати судьяси

**Аннотация:**

Мақолада Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий-ҳуқуқий ислохотлар доирасида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари учун яратилган кенг имкониятлар ва бунинг натижасида юзага келган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доираси таҳлил қилинади. Жумладан, битимлар ва уларнинг ҳақиқий эмаслигига оид масалалар ўрганилади. Мақолада хорижий мамлакатлар, хусусан, Австрия фуқаролик тузуклари ва Германия қонунчилигидаги битимларнинг ҳақиқий эмаслигига оид қоидаларга алоҳида эътибор қаратилади. Битимларнинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқарувчи асослар, битимнинг амалга оширилишига таъсир этувчи ҳолатлар ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари бўйича тажрибалар таққосланади. Шунингдек, мақолада фуқаролик ҳуқуқида таъминловчи битимлар ва уларнинг ҳуқуқий табиатига оид турли назариялар таҳлил қилинади. Мақоланинг хулосасида битимнинг ҳақиқий эмаслиги таъриф берилади.

**Калит сўзлар:** битимнинг ҳақиқий эмаслиги, фуқаролик ҳуқуқи, хорижий тажриба, Австрия фуқаролик тузуклари, Германия қонунчилиги, таъминловчи битимлар, ҳуқуқий оқибатлар, хусусий эрк-ирода, юридик шартномалар.

**Аннотация:**

В статье анализируются широкие возможности, предоставленные субъектам гражданского права в рамках проводимых в Республике Узбекистан экономико-правовых реформ, и расширение сферы гражданско-правовых отношений, возникших в результате этих реформ. В частности, рассматриваются вопросы недействительности сделок. Особое внимание в статье уделяется нормам о недействительности сделок в законодательстве зарубежных стран, в частности, в Австрийском гражданском уложении и законодательстве Германии. Сравниваются основания недействительности сделок, условия, влияющие на их выполнение, и правовые последствия. Кроме того, в статье анализируются различные теории, касающиеся обеспечительных сделок и их правовой природы в гражданском праве. В заключение статьи дается определение недействительности сделки.

**Ключевые слова:** недействительность сделки, гражданское право, зарубежный опыт, Австрийское гражданское уложение, законодательство Германии, обеспечительные сделки, правовые последствия, частная воля, юридические договоры.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий-ҳуқуқий ислохотлар натижасида фуқаролик ҳуқуқи субъектларига кенг имкониятлар берилиши улар иштирок этишлари мумкин бўлган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасининг кенгайишига замин яратди. Айтиш мумкинки, мустақиллик даврида амалга оширилган ислохотлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг янгича мазмун ва моҳиятга эга бўлиши ҳамда ушбу муносабатлар иштирокчилари ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келиш асослари доирасини кенгайтириб юборди.

Ижтимоий муносабатларнинг кенгайиши албатта унда иштирок этувчи шахслар ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш заруратини келтириб чиқаради. Шахслар ўртасидаги

муносабатларда эса, битимлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шу маънода олганда, битимларнинг ҳақиқий эмаслигига доир хорижий мамлакатлар тажрибаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Одатда, битим – бу жисмоний ва юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган англаб етилган, мақсадли ва иродавий ҳаракатлар бўлиб, улар муайян ҳуқуқий оқибатларга эришишни мақсад қиладилар. Бу, оммавий равишда қўлланиладиган, одатий ҳаракатлар амалга оширилишида кўринади. Масалан, қарз бериш натижасида қарз берган шахс (қарз берувчи) қарзни қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади ва қарз олган шахс (қарз олувчи) эса пул ёки олган нарсасини қайтариш мажбуриятига эга бўлади.

Бироқ, агар битим йўналтирилган ҳуқуқий оқибатлар, яъни фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг пайдо бўлиши, ўзгариши ёки тугатилиши юз бермаса у ҳолда битимнинг ҳақиқий эмаслиги ҳақида сўз боради. Масалан, агар муомалага лаёқатсиз фуқаро бошқа бир фуқаронинг уйини таъмирлаш мажбуриятини ўз зиммасига олган ҳолда битим тузган бўлса, улар томонидан тузилган битим ҳақиқий эмас ҳисобланади. Бу ҳолатда, битим томонларида ишни бажариш ва унинг тўловини талаб қилиш ҳуқуқи юзага келмайди<sup>1</sup>.

Битимлар учун муҳим масала уларни ҳақиқий эмас деб топиш билан боғлиқ. Ҳақиқий эмаслигига кўра битимлар икки турга: **мутлак** (ўз ўзидан) ҳақиқий бўлмаган ва **низоли** битимларга бўлинади. Мутлак ҳақиқий бўлмаган битимлар тузилган вақтдан бошлаб (масалан, муомалага лаёқатсиз шахслар томонидан тузилган битим), низоли битимлар (ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқаро томонидан тузилган битим) суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилганда ҳақиқий ҳисобланмайди.

Битимлар ҳақиқий эмас деб топилганда, реал вазиятдан келиб чиқиб, қонун ҳужжатларига асосан муайян оқибатлар келтириб чиқаради. **Битимларнинг ҳақиқий эмаслиги оқибатлари** ФКнинг 114-моддасида назарда тутилган бўлиб, унга кўра битим ҳақиқий бўлмаганида тарафларнинг ҳар бири бошқасига битим бўйича олган ҳамма нарсани қайтариб бериши, олинган нарсани аслича (шу жумладан олинган нарса мол-мулкдан фойдаланиш, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизмат билан ифодаланганда) қайтариб бериш мумкин бўлмаганида эса, агар битим ҳақиқий эмаслигининг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилган бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлаши шарт. Бу ҳолат **реституция** (лотинча *restitutio* – дастлабки ҳуқуқ ва устунликларни тикланиши, қайтарилиши маъносини англатади) деб ҳам аталади.

Австрия Фуқаролик Тузуклари битимларни ҳақиқий эмаслигига доир ўзига хос қоидаларни назарда тутди. Битимларнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келувчи асослар, яъни битимни амалга ошираётган шахс ёки шахсларнинг розилигига таъсир қилувчи ҳолатлар қуйидагилардан иборат:

1. Битимни алдов йўли билан ёки асосли қўрқув ҳолатида тузиш;
2. Битимнинг мазмуни ёки унинг қисмлари ҳақидаги бир томоннинг хато ёки адашишидан келиб чиққанлиги.

Учинчи жиҳати эса, унинг амалга оширилиш имконияти ва рухсат этилиши билан боғлиқ. Бу ерда, биринчи навбатда, битимнинг бажарилиши учун зарур бўлган амалий ва ахлоқий шарт-шароитлар назарда тутилади. Масалан, Тузукларнинг 878-моддасига кўра, амалга оширилиши мумкин бўлмаган

<sup>1</sup> Гражданское право : учебник : в 4 т. /отв. ред. Е. А. Суханов. -2-е изд" перераб. и доп. - Москва: Статут, 2019. Т. I : Общая часть. - 576 с. 420-б.

нарса ҳақиқий битимнинг предмети бўла олмайди, яъни бундай битим олдиндан ҳақиқий эмас деб топилади (§ 878)<sup>2</sup>.

Битимнинг қонунчиликда ўрнатилган тақиқларга ва ахлоқ нормаларига мувофиқ бўлиши зарурлиги Тузуқларнинг 869-моддасида белгиланган. Тадқиқ этилаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжат ахлоқ ёки одоб-ахлоқнинг аниқ таърифларини ўз ичига олмаган бўлса-да, юқоридаги модданинг кейинги бандларида бундай битимларга мисоллар келтирилган (масалан, никоҳ шартномасини тузиш учун бирон нарса талаб қилинганда; авлод давомийлигини таъминлаш учун воситачилик ёрдамига алмаштириб бирон нарса берилаётганда; учинчи шахсга васият қилинган мерос унинг ҳаёти давомида сотилаётганда; хизмат учун ваъда қилинган мукофот қиймати ҳақиқий нархдан анча юқори бўлганида ва бу ҳолатда битимнинг иккинчи томонининг енгилфикри, оғир аҳволи, ақлий сустрлиги, тажрибасизлиги ёки эҳтирослари билан фойдаланилганда) (9, § 879).

Тузуқларнинг 879-моддасининг 3-бандида, агар битимдаги мулоҳаза қийматларининг мутаносиб эмаслиги ёки битим томонларидан бирига нисбатан адолатсизлик бўлса, бундай битим ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳақиқий эмас деб топилиши тўғрисида умумий қоида келтирилган<sup>3</sup>.

Шундай қилиб, Австрия қонунчилигида битимлар ҳақиқий эмаслигига кўра бўлинадиган таснифлар ёки бошқа турдаги классификациялар учрамайди. Бу ҳолда, барча турдаги ҳақиқий эмас битимлар учта асосий жиҳатга бўлинади ва ҳар бир жиҳат умумий ёки ўхшаш ҳақиқий эмаслик асослари билан бирлаштирилган.

Катарина Йост битимнинг (Sicherungsvertrag) табиатини тадқиқ қилар экан, таъминловчи битим бугунги кунда цивилистика фанида маълум бўлган бирорта ҳам каузага мос келмаслиги, унинг ўз каузанинг алоҳида тури эканлиги борасида хулосага келади. Унинг таъкидлашича, бу шартноманинг мустақил тури бўлиб, ундан ҳуқуқнинг ўзига хос тури – таъминловчи ҳуқуқ ҳосил бўлади, зеро ҳар қандай таъминлашнинг (хаттоки акцессор бўлмаган) асосида кредитор талабларини қаноатлантириш қафолатлаш мақсади ётади<sup>4</sup>. Таъминловчи цессия ва ҳуқуқни таъминловчи ўтказишни мустақил таъминловчи битимлардан ажратиш лозим<sup>5</sup>. Ҳуқуқни таъминловчи ўтказиш асосида фидуциар битим ётади<sup>6</sup>.

Битимнинг ҳуқуқий табиатига нисбатан бошқача нуқтаи назарни Ульрих Хубер ва “икки ёқлама кауза” таълимоти (Die “Lehre von der Doppelcausa”) тарафдорлари қўллаб-қувватлашади. Ульрих Хубернинг таъкидлашича, битим мустақил шартнома ҳисобланмайди, чунки у ҳеч бир каузани ифода этмайди. Унинг мақсади – амалда мавжуд бўлган қарздорни асосий мажбурият бўйича ҳуқуқий боғлиқлигини кучайтириш ва унинг мол-мулкига нисбатан “юк”ни янада ошириш саналади. Таъминловчи битим асосий каузани алмаштириши мумкин эмас, бинобарин ҳақиқий эмас деб асосий шартномани ҳам ва у билан боғлиқ таъминловчи битимни ҳам топиш мумкин. Шунга қарамасдан асосий шартнома ва

<sup>2</sup> § 878 Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, StF: JGS Nr. 946/1811, Fassung vom 07.07.2019 (mit Änderungen BGBl. I Nr. 100/2018 (NR: GP XXVI RV 329 AB 413 S. 57. BR: 10079 AB 10082 S. 888.)).

<sup>3</sup> Неижкаша С.И. Составы недействительных сделок в гражданском законодательстве зарубежных стран. //Аграрное и земельное право. 2019. 77-82-6.

<sup>4</sup> Jost Katharina. Die Dogmatik des Sicherungsvertrags / Duncker & Humboldt. Berlin. Band 419. S. 35; а также см.: Behrens Klaus. Die Rückabwicklung der Sicherungsübereignungen bei Erledigung oder Nichterrechung des Sicherungszwecks / Duncker & Humboldt. Berlin. Band 114. S. 53 - 92.

<sup>5</sup> . Bülow Peter. Recht der Kreditsicherheiten. 8. Auflage. 2012. Rn. 1466; Hadding Walter. Zur Abtretung von Unterrichtung, Auskunft, Beratung und Empfehlung als Inhalt bankrechtlicher Pflichten. FS Frotz. 495 (505); Medicus. Durchblick: Die im Zivilrecht // JuS. 1971, 497 (503); Palandt/Bassenge. Gesetzbuch: BGB / Verlag C.H. Beck. . 70. Auflage. 2011. § 930. Rn. 15 ff. Bülow Peter Aufklärung Akzessorität Brgerlliches München

<sup>6</sup> Ackermann Karl. Die Sicherungsübereignungen an Warenlagern / Marburg. N.G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, G. Braun. 1919. S. 5 - 29.

таъминловчи битим бўйича ўз талабларини икки мартаб қаноатлантириш кондикциявий даъвони қўзғаш учун асос ҳисобланади, зеро кредитор мажбурият бажарилишининг икки усули шаклидаги фақат битта талаб мавжуд ҳисобланади<sup>7</sup>.

“Икки ёқлама кауза” таълимоти тарафдорлари асосий ва таъминловчи шартнома сабаб-оқибат муносабатларида бўлишдан келиб чиқишади. Ушбу иккала шартнома бир-бирига нисбатан мустақил кауза: бажариш каузасига (Leistungscausa) ва таъминлаш каузасига (Sicherungscausa) эга бўлади. Таъминловчи битим асосий шартномадаги ўз қарзини таъминлаш шартини (баъзида назарда тутилади) бажариш учун тузилади<sup>8</sup>. Бундан ташқари, Германияда эътироф этилган фикрга кўра ҳуқуқни таъминловчи ўтказиш шартномаси акцессор бўлмаган битим ҳисобланади. Бироқ мазкур таълимот Питер Бюлов томонидан танкид қилинади ва бунга асос сифатида “икки ёқлама кауза” таълимоти асосий шартнома ҳақиқий эмас деб топилганида акцессор бўлмаган таъминловчи битимнинг ўз кучида қолишини тушунтармаслигини келтиради. Сабаб ва оқибат боғлиқлиги назариясига асосланиб асосий шартномани ҳақиқий эмас деб топишилиши (сабабнинг йўқотилиши), таъминловчи битимларни (оқибат) автоматик равишда бекор бўлишига олиб келиши лозим, бироқ қандайдир сабабга кўра акцессор бўлмаган таъминлаш ўз кучида қолади<sup>9</sup>.

Caisse populaire de Drummond v. Canada ишини кўриб чиқишда битим агар тарафларнинг хоҳиши пул мажбуриятларнинг нарчаси бўлган пул маблағларини “суғурталаш”га қаратилган бўлса таъминловчи битим сифатида малакаланиши мумкинлигини кўрсатади. Бунда таъминловчи битим алоҳида шартнома билан эмас, балки асосий шартноманинг алоҳида шартлари йиғиндиси билан тузилган ва битимни таъминловчи деб эътироф этиш учун асос ҳисобланмайди<sup>10</sup> деб топилган.

Фидуциар мулкдорнинг ашёвий-ҳуқуқий мақоми эгалик конститути асосида вужудга келади (§ 930 BGB)<sup>11</sup>, чунки фидуциар мулкдор ва қарздор таъминловчи битим тузишган. Германия қонуни ҳуқуқни таъминловчи ўтказиш (Sicherungsübergang) институтини тўғридан тўғри тартибга солмайди, XX аср бошларида бу ҳақда Залингер шундай деган эди: “ҳуқуқни таъминловчи ўтказиш – бу муомаланинг никоҳсиз фарзанди бўлиб, у қонун бўйича оталикка умид қилмайди”<sup>12</sup>.

Юқоридагиларга асосан, битимни ҳақиқий эмаслигига шундай таъриф бериш мумкинки, хусусий эркироданинг ифодаси сифатида битим амалга ошмаган: унинг томонлари ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини юзага келтириш, ўзгартириш ёки тугатиш бўйича кутган натижага эришмаганлар, яъни ўз ҳаракатлари орқали ўзлари учун ҳуқ-атвор қоидаларини ўрната олмаган бўлади. Табиийки, бу ўринда битим тузилмаган ҳисобланади.

### Фойдаланилган адабиётлар

1. Гражданское право : учебник : в 4 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. - 2-е изд. перераб. и доп. - Москва: Статут, 2019. Т. I : Общая часть. - 576 с. 420-6.
2. § 878 Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, StF: JGS Nr. 946/1811, Fassung vom 07.07.2019 (mit Änderungen BGBl. I Nr. 100/2018 (NR: GP XXVI RV 329 AB 413 S. 57. BR: 10079 AB 10082 S. 888.)).

<sup>7</sup> Huber Ulrich. Sicherungsgrundschuld / Vertragsgesellschaft "Recht und Wirtschaft". 1965. S. 89 - 92.

<sup>8</sup> Neuhoof Rudolf, Dr., Richrath Jochen, Dr. Rückabwicklung nichtiger kreditsicherungsverträge nach der Lehre von der Doppelcausa // NJW 1996. 2894 (2896 f).

<sup>9</sup> Bülow Peter. Die These von der Doppelcausa im Kreditsicherungsverhältnis – ein Holzweg // NJW 1997. 641 (642 f).

<sup>10</sup> Caisse populaire Desjardins de l'Est de Drummond v. Canada [2009] 2 SCR 94 N 31787.

<sup>11</sup> BGH. Urteil V ZR 135/11 vom 20.07.2012.

<sup>12</sup> Weinhausen Hans. Die Sicherungsübergang / Struppe & Winckler, 1928. 4. Auflage. S. 5.

3. Неижкаша С.И. Составы недействительных сделок в гражданском законодательстве зарубежных стран. //Аграрное и земельное право. 2019. 77-82-б.
4. Jost Katharina. Die Dogmatik des Sicherungsvertrags / Duncker & Humboldt. Berlin. Band 419. S. 35; а также см.: Behrens Klaus. Die Rückabwicklung der Sicherungsübereignungen bei Erledigung oder Nichterrechung des Sicherungszwecks / Duncker & Humboldt. Berlin. Band 114. S. 53 - 92.
5. Bülow Peter. Recht der Kreditsicherheiten. 8. Auflage. 2012. Rn. 1466; Hadding Walter. Zur Abtretung von Unterrichtung, Auskunft, Beratung und Empfehlung als Inhalt bankrechtlicher Pflichten. FS Frotz. 495 (505); Medicus. Durchblick: Die im Zivilrecht // JuS. 1971, 497 (503); Palandt/Bassenge. Gesetzbuch: BGB / Verlag C.H. Beck. . 70. Auflage. 2011. § 930. Rn. 15 ff. Bülow Peter Aufklärung Akzessorität Brgerlūiches München
6. Ackermann Karl. Die Sicherungsbereignungen an Warenlagern / Marburg. N.G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, G. Braun. 1919. S. 5 - 29.
7. Huber Ulrich. Sicherungsgrundschuld / Vertragsgesellschaft "Recht und Wirtschaft". 1965. S. 89 - 92.
8. Neuhof Rudolf, Dr., Richrath Jochen, Dr. Rückabwicklung nichtiger kreditsicherungsverträge nach der Lehre von der Doppelcausa // NJW 1996. 2894 (2896 f).
9. Bülow Peter . Die These von der Doppelcausa im Kreditsicherungsverhältnis – ein Holzweg // NJW 1997. 641 (642 f).
10. Caisse populaire Desjardins de l'Est de Drummond v. Canada [2009] 2 SCR 94 N 31787.
11. BGH. Urteil V ZR 135/11 vom 20.07.2012.
12. Weinhausen Hans. Die Sicherungsübereignung / Struppe & Winckler, 1928. 4. Auflage. S. 5.